

УДК 94(470+571)«XX»(075):94(477)«1921/1991»(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-2-2>

Вівсяна Інна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
innavivs519@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6910-1561

РАДЯНСЬКИЙ КОНЦЕПТ «ДРУЖБА НАРОДІВ» У СУЧАСНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ

Метою статті є визначення місця ідеологічного концепту «дружба народів» у викладанні новітньої історії в російських школах, а також у веденні гібридної війни РФ з Україною.

Влітку 2023 року, на другому році повномасштабної війни з Україною, в Росії та на окупованих територіях українського Півдня і Сходу школи отримали нову редакцію підручника новітньої історії (автори В. Мединський і А. Торкунов). Підручник викликав бурхливу реакцію громадськості на всьому пострадянському просторі, адже він став концентрованим викладом ідеології рашизму. Значну увагу в цьому пропагандистському опусі приділено характеристиці національних відносин у післявоєнному СРСР. Ідеологема «дружби народів» була частиною державної пропаганди в Радянському Союзі, вона ж продовжила своє існування з деякими видозмінами в сучасній РФ. Розуміння цього факту важливе як для професійних істориків, так і для всього українського суспільства.

У статті окреслено стан дослідження проблеми використання стереотипів про «дружбу народів» у радянський та пострадянський період. Проаналізовано нову редакцію російського шкільного підручника на предмет використання радянського концепту «дружби народів». Оцінено вплив рашистської ідеології на формування змісту підручника.

Визначено, що радянське трактування ідеологеми «дружба народів» передбачало наявність «старшого» і «меншого» народів, саме такий зміст у своїй фейки про «братні народи» вкладають сучасні рашисти. За словами про «братні народи» ховається шовіністичне ставлення «старшого брата» – російського народу до інших як до другосортних. Використання радянських стереотипів у сучасних підручниках історії слід розглядати як ідеологічну зброю в гібридній війні та використовувати гідні аргументи для розвінчування історичних міфів. Концепт «дружба народів» у сучасному трактуванні передбачає рівноправні толерантні відносини між народами, повагу до національного суверенітету та дотримання загальновизнаних прав людини.

Ключові слова: ідеологема, концепт «дружба народів», інтернаціоналізм, «братні народи», національні відносини, стереотипи, фейки, рашизм.

Сучасний стан ідеологічного протистояння між Україною і Російською Федерацією називають «гібридною війною», яка завдає не менше руйнувань, ніж звичайне збройне протистояння. Лінія фронту тут не помітна, але присутня щоденно в інформаційному просторі. Чи не найважливішою битвою в цій війні є боротьба за свідомість молодого покоління, зокрема юнацтва 16–17 років. І сьогодні, як і в радянські часи, підручник новітньої історії для випускників шкіл є чи не найпотужнішою ідеологічною зброєю. Українських істориків росіяни звинувачують у «переписуванні історії», адже вони змінили погляд на усталені радянські догми, внесли об'єктивну інформацію до підручників. Насправді переписування історії, або уніфікація, характерне для російських істориків і політологів, які виконують замовлення влади. Учитель історії має навчати своїх учнів аналізувати історичні факти і події, критично мислити та робити власні висновки, а не заучувати усталені стереотипи та судження. Знати противника та вміти розвінчувати фейки і міфи – завдання першочергове як для викладача історії, так і для студентів та учнів. Одним із найпоширеніших міфів радянської історичної науки був концепт «дружби народів», який нині використовує рашистська пропаганда, зокрема через підручники на окупованих територіях.

Вивчення ідеологічного впливу концепту «дружба народів» на радянське суспільство почалося ще в часи СРСР. Пропаганді дружби народів, радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму в боротьбі за мир була присвячена публікація зразків усної народної творчості П. Павлія, який вважав, що фольклор має велике значення для справи виховання радянських людей і є засобом донесення до найширших мас пропаганди художнім словом найпередовішого світогляду нашої епохи – марксизму-ленінізму (Павлій П. Д., 1958). Роботу партійних органів з виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму та дружби народів у своїх наукових дослідженнях трактували, наприклад, такі автори: В.А. Гриневич, В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко (Ніколаєць К., 2011). Про напрацювання радянських істориків у напрямі «широкого і всебічного висвітлення дружби народів СРСР» як надійної ідейної зброї «в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів» докладно описав А.В. Санцевич (Санцевич А. В., 1964).

Як зазначає Ф. Турченко, «в українській історіографії відмова від марксистських методологічних засад відбувалася складніше, ніж у російській. Вона супроводжувалась ревізією ідеї особливої ролі в історії України російського народу і «дружби народів СРСР» взагалі. Ця ідея у свій час була штучно «вмонтована» у формаційну схему історій неросійських народів Радянського Союзу і розглядалася як їх органічна частина. На початку 1990-х рр. ця ідея була відкинута як політико-пропагандистське гасло, яке не має нічого спільного з наукою» (Турченко Ф., 2011, с. 12). Одночасно словосполучення «дружба народів» було вилучене зі сторінок шкільних підручників.

Дослідженню формування радянських стереотипів національної політики присвячені наукові праці сучасних зарубіжних (С. Єсельчик, Т. Мартін) та вітчизняних дослідників Ю. Каганова, А. Курапова, О. Калиновської, В. Гриневича та ін.

У матеріалах посібника «Спільна історія. Діалог культур» (2013) приділено увагу питанням пошуку ідентичностей в умовах полікультурного суспільства, збереження історико-культурної спадщини, впливу радянської епохи на свідомість людини через образи та звуки, ролі молоді в міжкультурному діалозі. Як зазначають дослідники, «поки що недостатньо в історіографії розроблена тема функціонування історичних міфів і стереотипів у сучасному українському суспільстві та їх ролі в міжнаціональних і міждержавних відносинах. У СРСР на ідеологічному обробленні населення позначилися етнічно-релігійна близькість українців і росіян, імперсько-месіаністична візія майбутнього Східної Європи включно з концептами особливої «східнослов'янської цивілізації» і формування єдиного «радянського народу» (Історичні міфи, 2009, с. 1).

Останнім часом молоді дослідники все частіше звертаються до проблеми розвінчування міфів і стереотипів радянської доби, зокрема тих, що стосуються національних відносин (Фундаментальні ментально-ціннісні, 2023). Деякі сучасні російські дослідники предметно вивчали концепт із погляду етнопсихології (Лур'є С. В., 2011; Коняєва Е. В., 2015). Усе актуальнішою стає тема міфологізації історії на сторінках російських підручників (Громадянське суспільство, 2020). Аналітичний огляд «Історія України в російських шкільних підручниках з історії» було підготовлено в рамках проекту ГО Центр громадянської освіти «Альменда» (Аналітичний огляд, 2023), проте автори не зосереджувались на проблематиці висвітлення проблеми «дружби народів». Частково проблема розкривається в розвідці А. Петрика¹.

Отже, багатоаспектний науковий аналіз формування та використання ідеологічного концепту «дружба народів» визначив його органічний зв'язок із функціонуванням держави під назвою СРСР. Проте в сучасній російській державі спостерігається реваншизм радянської епохи включно з використанням старих кліше для обґрунтування агресії. Особливо небезпечним є поширення тез про «братні народи», «один народ» через шкільні підручники на тимчасово окупованих територіях та в медійному просторі.

¹ Петрик А. «Північний фронт»: Російська пропаганда проти держав Балтії. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/10/20/163257/> [Дата звернення 12.10.2023].

Завданням даної статті є визначення місця ідеологічного концепту «дружба народів» у викладанні новітньої історії Росії та України, аналіз використання радянських міфів та стереотипів у сучасній гібридній війні РФ з Україною. В основі методології дослідження – компаративний метод, що дає можливість аналізу історичної та методичної літератури, публіцистики і матеріалів періодичної преси.

Зважаючи на сучасне трактування «концепту» як одиниці ментальної свідомості, в цій розвідці щодо словосполучення «дружба народів» буде використано саме цей термін. На думку філологів, «відмінність концепту від поняття в тому, що концепт вміщує в собі ознаки, які заповнюються в певному мовному колективі знаннями про даний об'єкт у всіх його зв'язках і співвідношеннях. Поняття ж складається з узагальнених ознак об'єкта, найважливіших, суттєвих, необхідних» (Фрасинюк Н. І., 2021, с. 69). При цьому важливо зазначити, що синонімами концепту виступають «ідеологема», «концепція», «вигадка», «фантазія» та ін.

Щодо формування ідеологеми «дружба народів» звернемось до висновків авторитетних дослідників. 19 березня 2021 року на сайті інтернет-видання «Накипіло» було опубліковано коментарі стосовно радянського концепту «дружба народів» головного наукового співробітника відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України доктора історичних наук Станіслава Кульчицького та старшого наукового співробітника цього ж інституту кандидата історичних наук Геннадія Єфіменка. Вони зазначають, що концепт «дружби народів» походить із комуністичної доктрини. За марксистською теорією «братство» між робочими класами різних країн мало би замінити застаріле і капіталістичне поняття націй. Ленін називав Російську імперію «тюрмою народів», натомість СРСР, нібито, створювався на базі принципу «дружби народів». Ідеологема «дружба народів» упроваджувалася одночасно з возвеличенням російської нації, російської мови, російської культури в Україні. Вважається, що вперше цей вислів як ідеологему висловив Йосиф Сталін. Сталося це наприкінці 1935 року під час його промови перед колгоспниками Таджикистану і Туркменістану. Підхопив цю ідеологему і новий керівник КП(б)У Микита Хрущов, якого Кремль на початку 1938 р. призначив першим секретарем ЦК КП(б)У. І вже під час XIV з'їзду КП(б)У (червень 1938 р.) у його промові лунали тези як про необхідність братерської дружби з російським народом, так і про ліквідацію шкідництва у викладанні російської мови (Гуш Ю., 2021). За твердженням гарвардського професора Тері Мартіна, на 1938 рік «дружба народів» уже стала офіційно утвердженою метафорою на окреслення уявної багатонаціональної спільноти (Мартін Т., 2013, с. 559).

Професор Університету Вікторії в Канаді історик Сергій Єкельчик заявляє: «1936 року було введено концепцію «дружби народів» – заміну імперської ідеологеми культурної та політичної ієрархії. Ця «дружба народів» веде за собою поняття великого російського народу. Концепція «братніх народів» – це хворий витвір радянської пропаганди на заміну російської імперської концепції «триєдиного народу». Це спроба насильно прив'язати українську історію до російської та заперечити право українців і білорусів на власний історичний вибір» (Єкельчик С., 2022).

Одним із фундаментальних стовпів радянської пропагандистської машини був так званий принцип пролетарського інтернаціоналізму, тобто міжнаціональна та міжнародна єдність робітників і всіх трудящих у боротьбі за перемогу соціалістичної (світової) революції, побудову соціалізму та комунізму. Сучасні російські дослідники міжнаціональних взаємин у СРСР визначають дві протилежні категорії – марксистський інтернаціоналізм та радянський етнонаціоналізм. На думку Марини Козлової, у СРСР існував так званий «диференціалістський расизм», що передбачав об'єктивізацію характеристик, що розділяли різні групи – «ми» й «вони». Складниками цього поняття є такі категорії, як «національний характер», «корінні» й «некорінні» народи. Кожен із народів, які населяли Радянський Союз, пов'язувався з конкретною територією, за ним визначався стандартний націогенеруючий набір: одяг, мова, кухня, історія, антропологічні риси тощо (Батуріна С., с. 142).

За висновком Т. Мартіна, в Радянському Союзі дружба народів відіграла ту роль, яка в традиційній національній державі належить панівній національності. «Дружба народів – то й була уявна спільнота Радянського Союзу» (Мартін Т., 2013, с. 595).

Російські вчені, визначаючи зміст концепту «дружба народів», по-іншому трактують його природу. Зокрема, етнопсихолог Світлана Лур'є відзначає: «Найцікавіше в сценарії «дружба народів» – те, що як стиль життя він розвивався і втілювався стихійно. Російський народ повівся як лідер саме в той період, коли вголос називати його лідером було не прийнято. Виходить, що в російській імперії руські чудово налагоджували свої відносини з підкореними народами, але без втручання влади, яка намагалась, наприклад, облаштувати життя колоній на англійську манеру. Це дозволяє зробити висновок про високу природну здатність руських до самоорганізації і організації близьких народів, та ще й так, що в останніх виникає відчуття якогось ідеального світу та бажання у всьому допомагати руським, що йде від самого серця»².

На основі текстів радянських енциклопедичних видань російська дослідниця О.В. Коняєва визначає «когнітивні ознаки» даного концепту: єдність народів, рівність народів, співробітництво між народами, взаємодопомога, добра воля, спільні інтереси, спільна діяльність (будівництво соціалізму, спільна боротьба проти ворога у Великій Вітчизняній війні), свобода і незалежність народів. Вона також виділила змістові компоненти: спілкування між народами, відсутність конфліктів між ними, щирий взаємний інтерес, рівність, взаєморозуміння, повага до людини іншої національності, спільна діяльність, спільне дозвілля (Коняєва Е.В., 2015).

Радянська держава будувала свою міжнаціональну політику під гаслом про «дружбу народів», яке відтворювалося в підручниках, ЗМІ, політичних ритуалах, численних виставках, наочній агітації, закріплювалося в топонімах. У Радянському Союзі часто організовували тижні національних братніх культур однієї союзної республіки в іншій. Тоді ж відбувалися судові процеси, де приналежність до злочину визначалася за національною ознакою (наприклад, «справа єврейських лікарів» чи «українських буржуазних націоналістів»), етнічні депортації та репресії, політика примусового переміщення населення за рахунок трудової міграції.

Справжню суть пропагованого інтернаціоналізму розуміли не всі. Український літературознавець Іван Дзюба в 1965 р. написав упродовж вересня – грудня працю під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якій з марксистських позицій проаналізував національно-культурну політику радянської влади в Україні: «дуже сильний такий прошарок російського міщанства, який безнадійно далекий від того, щоб бути носієм комуністичного інтернаціоналізму, а є духовним спадкоємцем «десяти поколінь колонізаторів». Це російське міщанство почуває себе не дружнім гостем і не добрим приятелем народів, серед яких живе, а господарем становища й вищим елементом <...> Цей прошарок російського міщанства в національних республіках – колосальний і постійно діючий, політично реакційний, культурно і морально знижуючий фактор; він вносить посилену (і чималу) отруту в справу дружби народів СРСР» (Дзюба І., 2005, с. 54).

Комуністичні штампи і стереотипи міцно засіли на сторінках радянських підручників історії. Ф. Турченко з болем згадує суспільну полеміку навколо першого підручника вітчизняної історії в незалежній Україні, коли серед інших звинувачень авторам закидали «роз'єднання слов'янських народів» (Турченко Ф. Г., 2016). Журналіст Віталій Портников справедливо зазначає: «Радянського Союзу немає вже понад три десятиліття. Але радянські підручники історії з їхньою безпардонною фальсифікацією подій, пропагандою та ненавистю до всього живого час від часу нагадують про себе у світогляді та поглядах на життя тих, хто закінчив школу багато років тому. Якщо люди не зверталися до історичних подій у дорослому житті – а чи багато хто це робить? – то багато хто продовжує жити радянськими історичними штампами навіть сьогодні. І при цьому вважати, що вільні від впливу радянської ідеології»³.

² Дружба народів. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%80%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%B0_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B2 [Дата звернення 12.10.2023].

³ Віталій Портников: Підручник аморальності. URL: <https://ua.krymr.com/a/vitaliy-portnykov-istoria-rossii-pidruchnyk-propahanda/32542126.html> [Дата звернення 12.10.2023].

Тривалі трансформації програм та підручників новітньої історії в незалежній Україні призвели до практичного зникнення згадки про використання ідеологеми «дружби народів» у радянській національній політиці та суспільно-політичному житті радянського суспільства. В останньому поколінні українських підручників з історії для 10 класу лише в одному згадується це словосполучення, та й то в контексті: «У червні 1938 р. XIV з'їзд КП(б)У прямо пов'язав українізаторську політику з намаганнями «троцькістів», «бухарінців» і «буржуазних націоналістів» відірвати український народ від «братньої дружби з великим російським народом»...» (Гісем О. В., 2018, с. 120). Практично жоден підручник з історії для старшокласників у незалежній Україні не пояснює суті концепту «дружба народів», специфіки його використання та прихованої небезпеки в комунікативних практиках.

Переписування історії в сучасній російській дійсності трактується як «уніфікація». Запит на уніфікацію підручників з історії сформулював особисто Путін. 25 квітня 2013 року під час «Прямої лінії» він поскаржився на відсутність єдиної оцінки історичних подій у шкільних підручниках та слабку ідеологічну складову частину. Путін висунув вимоги до авторів: відсутність «подвійних трактувань» та «повага до всіх сторінок нашого минулого». Тези Путіна можна вважати завершальним етапом остаточної реабілітації сталінізму та російського імперіалізму, згортання спроб переоцінки минулого, що відбувалися у 1990-х – на початку 2000-х⁴.

2014 року в РФ було затверджено Єдиний історико-культурний стандарт. Викладання шкільного курсу «Історія Росії», починаючи з 2016–2017 навчального року, донині здійснюється на його основі. З осені 2022 р. нова політична реальність швидко «інтегрується» в шкільний курс історії вже в законодавчому (нормативному) сенсі. У вересні Держдума РФ ухвалила поправки до чинного законодавства у сфері середньої освіти, відповідно до яких, починаючи з 2023–2024 н. р., в російських як державних, так і приватних середніх закладах освіти запроваджуються єдині обов'язкові федеральні програми з гуманітарних дисциплін. Тоді ж відповідно до наказу міністра освіти РФ внесено зміни до федерального державного освітнього стандарту, зокрема з історії. Згідно з ним після вивчення шкільного курсу історії випускники мають усвідомлювати «значимість Росії у світових політичних і соціально-економічних процесах», а також розуміти причини та наслідки «розпаду СРСР, відродження Російської Федерації як світової держави, воз'єднання Криму з Росією, спеціальної воєнної операції на Україні та інших найважливіших подій ХХ – початку ХХІ століття» (Аналітичний огляд, 2023, с. 30–31).

«Науковий комунізм розвинутого путінізму» – так охарактеризував вихід нового російського підручника з історії для 11-х класів (Мединский В. Р., 2023а) старший аналітик Групи з аналізу гібридних загроз Українського кризового медіацентру, аналітик/керівник проектів The New Geopolitics Research Network Володимир Солов'ян. Під час презентації дослідження «Викривлена освіта: як Росія переписує історію» він зазначив, що цей посібник є не просто ідеологізованим, а таким, що виховує ненависть до України. Професійну оцінку російського підручника надала кандидатка історичних наук, експертка Українського центру безпеки та співпраці Аліна Поніпалаяк: «Книга наповнена фейками, пропагандою і матеріалами, які не мають взагалі історичного підкріплення. Але що інше можна було очікувати, коли серед головних авторів – Медінський. Цей пропагандист є засновником ідеології рашизму, і через всю книгу ми спостерігаємо основи цієї ідеології»⁵.

Про авторів підручника з новітньої історії Росії відомо таке. Володимир Медінський (народився у м. Сміла!) – помічник президента РФ, міністр культури у 2012–2020 рр. Має три наукові ступені: кандидата політичних наук, доктора політичних наук і доктора історичних наук. У всіх його дисертаціях виявлено плагіат, фальсифікацію наукових здобутків (посилання на неіснуючі

⁴ Жуков С. Підручник ненависті. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/09/4/163100/> [Дата звернення 12.10.2023].

⁵ «Науковий комунізм» розвинутого путінізму. URL: <https://uacrisis.org/uk/naukovyj-komunizm-rozvytogo-putinizmu> [Дата звернення 12.10.2023].

монографії власного авторства) та псевдонаукові твердження. Кампанія за анулювання наукових ступенів Мединського в РФ завершилася нічим. Анатолій Торкунов – ректор Московського державного університету міжнародних відносин (МГІМО) з 1992 року. У 1980-х рр. працював на дипломатичних посадах, призначення на які було неможливим без погодження з КДБ. Має наукові ступені кандидата історичних та доктора політичних наук. Спільним для них є те, що обидва є випускниками МГІМО, не мають базової історичної освіти, а дисертації захистили, вже маючи серйозні кар'єрні здобутки на державній чи дипломатичній службі. Сповідують (особливо яскраво це демонструє Мединський) суто утилітарний та інструменталістський підхід до історії: важливі лише ті факти (і такі їх оцінки), від яких є користь політичному режиму⁶.

Нова редакція підручника для випускного класу російської школи вийшла друком у 2023 році. Саме цю книгу в необмеженій кількості отримали шкільні бібліотеки на окупованих РФ територіях, вона ж доступна в електронному форматі. Десятки відгуків у текстовому та відеоформаті наповнили інформаційний простір. Підручник назвали «схвильованою агіткою», «ненауковим та заідеологізованим», а то і просто «підручником ненависті», «підручником аморальності», «підручником фашизму», «агіткою <...> злобною та ядовитою маячнею», яка являє собою «сталінізовану версію <...> історії», «перегорнуту історію», «адаптовану під тотальну <...> інтелектуальну і моральну окупацію офіційним путінізмом», частину «небаченого експерименту у ХХІ ст.» зі створення інтелектуального концтабору⁷. Очевидним є факт, що цей підручник є яскравим зразком пропаганди. За кількістю брехні в одному реченні він явно обходить найбільш запеклих путінських пропагандистів⁸.

Розглянемо, як висвітлюється концепт «дружба народів» у новітніх російських підручниках. У підручнику для 10-го класу автори обмежилися твердженням, що до кінця 1930-х рр. керівництво СРСР проголосило курс на прискорене зближення і злиття народів у «єдину радянську націю» (Мединский В. Р., 2023а, с. 237).

Уже в першому параграфі підручника для 11-го класу «Відновлення і розвиток економіки та соціальної сфери» міститься згадка про депортацію кримських татар та ряду народів Північного Кавказу. Факт настільки відомий, що приховати було б його неможливо. Проте далі читаємо: «Їхнє життя було тяжким, хоч місцева влада прикладала максимум зусиль, щоб налагодити їхнє харчування і побут». Автори не доповнили розповідь фактами, а саме, що «протягом року до завершення війни від голоду, хвороб та виснаження загинуло понад 30 тисяч кримських татар. Звичайним явищем були втечі з місць заслання. Особливого масштабу це явище набуло 1948 року, коли втекло 8692 кримських спецпоселенця, з яких було затримано 6295 і притягнуто до відповідальності 2645 осіб. Уряд уже 21 лютого 1948 року спеціальною постановою «Про заслання, висилку і спецпоселення» зобов'язав МВС установити режим повного припинення втеч. 28 листопада 1948 року Президія Верховної Ради СРСР своїм Указом «Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни» встановлювала довічний термін виселення і призначала 20-річне покарання примусовими роботами за втечу та 5 років – за переховування»⁹.

У тексті підручника практикуються виділення жирним шрифтом окремих слів, які мають привернути особливу увагу школярів. У підпункті «Союзний Центр і національні регіони: проблеми взаємовідносин» читаємо: «24 травня 1945 р. на прийомі у Кремлі на честь командувачів Червоної Армії Сталін підняв **тост «За російський народ!»**, відзначивши його заслуги, «здоровий глузд і терпіння». Разом із тим підкреслювалось, що перемога була досягнута зусиллями

⁶ Жуков С. Вказ. праця.

⁷ Петрик А. Вказ. праця.

⁸ Уроки ненависті: як путінський режим ростить для себе нових солдатів. URL: <https://uatv.ua/uk/uroky-nenavysti-yak-putinskyj-rezhym-rostyt-dlya-sebe-novyh-soldativ/> [Дата звернення 12.10.2023].

⁹ Інформаційні матеріали про депортацію кримськотатарського народу 1944 року. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/informacijni-materiali-pro-deportaciju-krimskotatarskogo-narodu-1944-rok> [Дата звернення 12.10.2023].

всіх народів Радянського Союзу. Прояви націоналізму на приєднаних до СРСР напередодні Великої Вітчизняної війни територіях Західної України, Західної Білорусії, Прибалтики, Молдавії переслідувались, але **місцева культура і традиції всіляко підтримувались** <...> Національні регіони отримували **величезну фінансову допомогу із союзного бюджету**» (Мединский В. Р., 2023b, с. 24). Створюється враження, що очевидна брехня спеціально виділяється.

Серед методичних інструментів у підручнику використано «роботу з документом: рубрика «думка вчених», що, очевидно, має на меті надати науковості викладу. Зокрема, наводиться думка історика Ю. Ємельянова про Й. Сталіна («Сталин. Путь к власти»): «...Сталін прекрасно розумів, що гордість за свій народ, за його культуру, за історію його країни є могутньою рушійною силою, більш дієвою, ніж мрія про світову революцію <...> Сталіна підтримували не лише партія і пролетаріат, але і <...> представники селянства, наукової та творчої інтелігенції, військові спеціалісти, цивільні службовці, які вбачали в Сталіні послідовного і рішучого захисника національних інтересів країни» (Мединский В. Р., 2023b, с. 71). Позитивний загалом висновок створює імідж Сталіна як взірця національного лідера, «батька народів».

Хрущовська «відлига» висвітлена в підручнику стримано та з відчутним відтінком іронії. «Непродумані рішення» М. Хрущова, зокрема щодо реабілітації та амністії «помічників нацистів», начебто призвели до появи та зростання «націоналізму в Прибалтиці та на заході України» (Мединский В. Р., 2023b, с. 66). Коротке речення: «У січні 1957 р. відновлено національну державність балкарського, калмицького, карачаївського, чеченського та інгушського народів» на с. 66 викликало обурення сучасних представницьких органів цих народів. Конгрес карачаївського народу направив звернення до спікерів Державної Думи та Ради Федерації, в якому було заявлено, що «у більшості цих народів національна державність не була відновлена через територіальні суперечки, що виникли після насильницької депортації». Конгрес поставив вимогу «вилучити тираж підручника <...>, поки не будуть усунені помилки і не будуть внесені відповідні зміни за участю представників насильницько депортованих народів СРСР»¹⁰.

На с. 113 підручника розміщена листівка, присвячена VI Всесвітньому фестивалю молоді та студентів. «Москва. 1957 р. Фестиваль запам'ятався атмосферою свободи: 34 тис. іноземців з 131 країни світу два тижні спілкувались із москвичами і спеціально прибулими делегатами з усіх радянських республік. Відбулись сотні виставок, концертів, спектаклів, циркових вистав і спортивних змагань. Уночі на вулицях інтернаціональні групи молодих людей дискутували, співали пісні й танцювали». До ілюстрації додано запитання: «Як ви думаєте, чому VI Всесвітній фестиваль молоді та студентів став такою значною подією в суспільному житті?». Навряд чи автори очікують на об'єктивну відповідь, що майже всі учасники фестивалю були членами соціалістичних та комуністичних партій і організацій, а захід був демонстрацією торжества комуністичної ідеології.

Окремий §16 підручника присвячений національній політиці радянської держави та національним рухам у 1964–1985 рр. Сторінки новітнього опусу просто повторюють радянські нарративи, зокрема цитується Конституція СРСР 1977 р. про «єдиний народно-господарський комплекс як матеріальну основу дружби народів» (Мединский В. Р., 2023b, с. 186). Водночас автори підсумовують: «становище в області міжнаціональних відносин не було геть критичним, але мало свої підводні камені: прискорене формування в республіках власної («національної») інтелігенції, наукових, культурних і, головне, управлінських кадрів створювало потенціальний ґрунт для виникнення націоналістичних і сепаратистських настроїв. Така небезпека усвідомлювалась у вищих ешелонах влади, але, на думку партійних ідеологів, «переваги соціалізму» вже самі собою мали в історичній перспективі привести до «відмирання» національних протиріч». Старшокласникам нав'язується думка – не варто було радянській владі давати освіту та пропонувати керівні посади представникам національних меншин. Саме меншин – тому що

¹⁰ Учебник по истории выслали с Кавказа. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/6236837> [Дата звернення 12.10.2023].

далі подаються дані перепису населення СРСР 1979 року, де в порівнянні з 1926 роком чисельність росіян зростає з 78 млн до 137 млн переважно за рахунок того, що діти в змішаних шлюбах фіксувались як «русские». А найважливішим фактором, що «забезпечував єдність радянського народу, була російська мова, якою на початку 1980-х рр. вільно спілкувались більш як 90% громадян СРСР» (Мединский В. Р., 2023b, с. 187).

Наприкінці цього параграфу вміщено «Завдання із зірочкою» – тобто задача, рівень якої потребує нестандартного мислення, креативності та вміння вести дискусію. Учні пропонуються нібито суперечлива точка зору в історичній науці: «Розвиток національних рухів у Радянському Союзі був елементом протистояння між СРСР і США в часи холодної війни». Старшокласник має навести по два аргументи на підтвердження та на спростування цієї тези. Завдання виглядає як класичний зразок задач на розвиток критичного мислення. Але де взяти випускнику російської школи аргументів на спростування тези, яка є догмою в історичній літературі, пропагується через ЗМІ та є єдиною точкою зору його вчителя? Як додатковий матеріал з вивчення теми учням пропонується переглянути фільм «Міміно» та статтю на сайті «Історія. РФ» (як радянська влада вирішувала національне питання та що про це потрібно знати) (Мединский В. Р., 2023b, с. 191).

У §23 «Національна політика та підйом національних рухів. Розпад СРСР» проводиться головна думка, що саме невирішеність національних проблем стала однією з головних причин розпаду Союзу. «Назрілі проблеми, включно з національно-державним устроєм СРСР, не вирішувались. За роки перебудови ні в одній гарячій точці не було продемонстровано вміння вибирати оптимальні рішення, не був створений надійний механізм вирішення етнічних конфліктів» (Мединский В. Р., 2023b, с. 253). Цікаво, що розуміється під згаданим «вмінням» та «надійним механізмом». Сучасні рашистські механізми відомі – знищення будь-якого опору.

Окремі речення в підручнику свідчать, що автори суперечать самі собі (очевидними є постійні текстові правки). Після того як у попередніх темах стверджувалось про міцну дружбу народів, турботу партії та уряду про збереження національних традицій та формування єдиного радянського народу, на с. 254 читаємо: «Тлілі десятиліттями міжнаціональні конфлікти, раніше жорстко придушені державною владою, стали виходити на поверхню». А далі по тексту стає відомо, хто винен у такій ситуації – звичайно, США та країни західної демократії. У висновках по розділу «СРСР в 1945–1991 рр.» знову автори повторюють: «багато уваги приділялось створенню умов для підтримки міжнаціонального миру, пропаганді дружби народів, підтримці національних культур. Поступово формувался єдиний радянський народ. Певні проблеми у сфері міжнаціональних відносин зберігались, але не мали істотного впливу на розвиток країни в цілому» (Мединский В. Р., 2023b, с. 269).

Надалі (ще половина підручника) концепт «дружба народів» не зустрічається, тому що, як це пояснюється науковим висновком російської мовознавиці О. Коняєвої, «в процесі реінтерпретації поступово втрачав ідеологічне ядро та набував когнітивних ознак, що зближували його з концептом «Дружба», а в післяперебудовчий період утратив попередній зміст та в даний час означає лише «дружні відносини між представниками різних народів Росії» (Коняева Е. В., 2015).

Аналіз тексту підручника, який російською владою нав'язується молоді не лише на території РФ, а й на окупованих територіях, переконує, що він є небезпечною зброєю в «гібридній війні». Представляючи новий підручник для 10-ти і 11-класників на прес-конференції в Москві, міністр освіти Росії Сергій Кравцов заявив, що матеріал має на меті «донести до школярів цілі [наступу на Україну]», «завдання демілітаризації та денацифікації, школярі мають переконатися, що це дійсно так», – сказав Кравцов, повторюючи слова Володимира Путіна¹¹.

Хочеться вірити, що збудуться передбачення Віталія Портникова: «Колись ця книжка з Керченським мостом на обкладинці, думаю, стане одним з доказів обвинувачення Мединського та

¹¹ «Спецоперація» і «український неонацизм». У Росії переписали підручник історії. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/66436368> [Дата звернення 12.10.2023].

його подільників у сприянні злочинній агресії Російської Федерації проти України, реабілітації комуністичних злочинів і виправданні тоталітарних нелюдських практик путінського режиму в самій Росії»¹².

Після ознайомлення з російським підручником варто переглянути наші навчальні книги на предмет пояснення окремих штампів та стереотипів радянської доби, які ще живуть у свідомості старшого покоління. «У нас є історична пам'ять, є історики, проте для України існує небезпека, яка полягає передусім у низькому рівні надання суспільству історичної правди щодо формування та розвитку України як держави. Про існування такої проблеми свідчать українські підручники. Батьки та їхні діти, що навчаються за нинішніми підручниками, мають різну уяву щодо історичних подій, що вносить певний дисонанс у функціонування суспільства» (Гібридні загрози, 2020). Значну небезпеку в ідеологічному протистоянні між колись «братніми» народами становить ситуація, що російські підручники є у вільному доступі на сайтах.

Концепт «дружба народів» у сучасному трактуванні передбачає рівноправні толерантні відносини між народами, повагу до національного суверенітету та дотримання загальновизнаних прав людини. Радянське розуміння цієї ідеологеми передбачало наявність «старшого» і «меншого» народів, саме такий зміст у свої фейки про «братні народи» вкладають сучасні рашисти. За словами про «братні народи» ховається шовіністичне ставлення «старшого брата» – російського народу до інших як до другосортних. Використання радянських стереотипів у сучасних підручниках історії слід розглядати як ідеологічну зброю в гібридній війні та використовувати гідні аргументи для розвінчування історичних міфів. Теперішній путінський режим є прямим продовженням радянської тоталітарної системи, системи, де слова і справи розходяться діаметрально. Ми це вже проходили і маємо сформувати стійкий імунітет до брехні в наших дітей.

Список використаних джерел та літератури

Аналітичний огляд «Історія України в російських шкільних підручниках з історії», 2023. Київ: Альменда.

Батуріна С., 2019. Історія України в загальній схемі радянської історії (на основі аналізу підручників союзних республік). *Сіверянський літопис*. № 3, 140–152.

Гісем О. В., 2018. *Історія: Україна і світ (інтегрований курс, рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти*. Харків.

Громадянське суспільство в час воєнних конфліктів, 2020. Львів.

Гуш Ю., 2021. «Дружба народів»: що в радянські часи ховалося за відомою ідеологемою. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://nakipelo.ua/druzhba-narodiv-shho-v-ryadyanski-chasi-hovalosya-za-vidomomu-ideologemoju>. [12. 10. 2023].

Дзюба І., 2005. Інтернаціоналізм чи русифікація. Київ.

Єкельчик С., 2022. «Якщо ти проти імперії – ти з українцями». [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://theukrainians.org/serhiy-iekelchuk/> [12. 10. 2023].

Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні, 2009. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Коняева Е. В., 2015. Содержание и вариативность идеологического концепта «Дружба народов». *Политическая лингвистика*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/soderzhanie-i-variativnost-ideologicheskogo-kontsepta-druzhba-narodov> [12. 10. 2023].

Лурье С. В., 2011. «Дружба народов» в СССР: национальный проект или пример спонтанной межэтнической самоорганизации? *Общественные науки и современность*. № 4, 145–156.

Мартін Т. (2013). *Імперія національного вирівнювання: Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939)*. Київ: Критика.

Мединский В. Р. (2023 а), Торкунов А. В. *История России. 1914–1945 годы. Учебник. 10 класс. Базовый уровень*. М.

Мединский В. Р. (2023 б), Торкунов А. В. *История России. 1945 год – начало XXI века. Учебник. 11 класс. Базовый уровень*. М.

¹² Віталій Портников. Вказ. праця.

Николаєць К., 2011. Формування інтернаціональних поглядів в українському суспільстві другої половини 1960-х – на початку 1990-х років: історіографія. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. Вип. 104, 37–39.

Павлій П. Д., 1958. Досягнення української радянської фольклористики за сорок років. *Народна творчість та етнографія*. №3, 7–17.

Санцевич А. В., 1964. Дружба народів СРСР в післявоєнній українській радянській історіографії. *Український історичний журнал*. №4, 3–14.

Спільна історія. Діалог культур: навч. посібник, 2013. Львів.

Турченко Ф., 2011. Сучасне українське історіописання: подолання кризи? *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. XXXI. Запоріжжя: ЗНУ, 12–24.

Турченко Ф. Г., 2016. Як створювалися перші підручники з історії України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 45 (1). Запоріжжя: ЗНУ, 177–191.

Фрасинюк Н. І., 2021. Концепт, поняття, значення у їх взаємозв'язку та взаємодії. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. Т. 32 (71), № 4 (2), 68–71.

Фундаментальні ментально-ціннісні відмінності українців і росіян як підґрунтя їх цивілізаційного протистояння: колективна монографія, 2023. Одеса: Олді+.

Inna Vivsiana

THE SOVIET CONCEPT OF “FRIENDSHIP OF NATIONS” IN MODERN HISTORY TEXTBOOKS

The purpose of this article is to determine the place of the ideological concept "friendship of peoples" in the teaching of modern history in Russian schools, as well as in the conduct of the hybrid war of the Russian Federation with Ukraine.

In the summer of 2023, in the second year of the full-scale war with Ukraine, schools in Russia and in the occupied territories of the Ukrainian South and East received a new edition of the modern history textbook (authors V. Medynskyi and A. Torkunov). The textbook caused a violent reaction from the public throughout the post-Soviet space, because it became a concentrated presentation of the ideology of rashism. In this propaganda opus, considerable attention is paid to the characteristics of national relations in the post-war USSR. The ideology of "friendship of peoples" was part of state propaganda in the Soviet Union, but it continued to exist with some modifications in the modern Russian Federation. Understanding this fact is important both for professional historians and for the entire Ukrainian society.

The article outlines the state of research into the problem of using stereotypes about "friendship of peoples" in the Soviet and post-Soviet periods. The new edition of the Russian school textbook was analyzed for the use of the Soviet concept of "friendship of nations". The influence of rashist ideology on the formation of the content of the textbook is evaluated.

It was determined that the Soviet interpretation of the ideologeme "friendship of peoples" assumed the existence of "older" and "smaller" peoples, and this is exactly the content that modern rashists put into their fakes about "brotherly peoples". Behind the words about "fraternal nations" hides the chauvinistic attitude of the "elder brother" – the Russian people towards others as second-class. The use of Soviet stereotypes in modern history textbooks should be considered as an ideological weapon in a hybrid war, and valid arguments should be used to debunk historical myths. The concept of "friendship of peoples" in its modern interpretation presupposes equal and tolerant relations between peoples, respect for national sovereignty and observance of universally recognized human rights.

Key words: *ideologeme, concept of "friendship of nations", internationalism, "fraternal nations", national relations, stereotypes, fakes, rashism.*

References

Analychnyi ohliad «Istoriia Ukrainy v rosiiskykh shkilnykh pidruchnykakh z istorii» [Analytical review «History of Ukraine in Russian school history textbooks»], 2023. Kyiv: Almenda. (In Ukrainian).

*Baturina S., 2019. Istoriia Ukrainy v zahalnyi skhemi radianskoï istorii (na osnovi analizu pidruchnykiv soiuznykh respublik) [History of Ukraine in the general scheme of Soviet history (based on the analysis of textbooks of the Union republics)]. *Siverianskyi litopys*. № 3. 140–152. (In Ukrainian).*

Hisem O. V., 2018. *Istoriia: Ukraina i svit (intehrovanyi kurs, riven standartu): pidruch. dlia 10 kl. zakl. zahal. sered. osvity*. [History: Ukraine and the world (integrated course, standard level): textbook. for 10th grade closing total among. Education]. Kharkiv. (In Ukrainian).

Hromadianske suspilstvo v chas voiennykh konfliktiv [Civil society during military conflicts], 2020. Lviv: Panorama. (In Ukrainian).

Gush Y., 2021. «Druzhba narodiv»: shcho v radianski chasy khovalosia za vidomoiu ideolohemoiu ["Friendship of nations": what was hidden behind a well-known ideologeme in Soviet times]. [Online]: Available from: <https://nakipelo.ua/druzhba-narodiv-shho-v-ryadyanski-chasi-hovalosya-za-vidomoju-ideologemojur> [Accessed: 12. 10. 2023]. (In Ukrainian).

Dziuba I., 2005. Internatsionalizm chy rusyfikatsiia [Internationalism or Russification]. Kyiv. (In Ukrainian).

Yekelchuk S., 2022: «Iakshcho ty proty imperii – ty z ukraintsiamy» ["If you are against the empire, you are with the Ukrainians"]. [Online]: Available from: <https://theukrainians.org/serhiy-iekelchuk/> [Accessed: 12. 10. 2023]. (In Ukrainian).

Istorychni myfy i stereotypy ta mizhnatsionalni vidnosyny v suchasni Ukraini [Historical myths and stereotypes and international relations in modern Ukraine], 2009. Lviv. (In Ukrainian).

Konyaeva E. V., 2015. Soderzhanie i variativnost' ideologicheskogo koncepta «Druzhba narodov» [Content and variability of the ideological concept "Friendship of Peoples"]. *Politicheskaja lingvistika*. [Online]: Available from: <https://cyberleninka.ru/article/n/soderzhanie-i-variativnost-ideologicheskogo-kontseptu-druzhba-narodov> [Accessed: 12. 10. 2023].

Lur'e S. V., 2011. «Druzhba narodov» v SSSR: nacional'nyj proekt ili primer spontannoj mezhhjetnicheskoi samoorganizacii? ["Friendship of Peoples" in the USSR: a national project or an example of spontaneous interethnic self-organization?] *Obshhestvennye nauki i sovremennost'*. № 4, 145–156.

Martin T., 2013. *Imperiia natsionalnogo vyrivniuvannia: Natsii ta natsionalizm u Radianskomu Soiuzi (1923–1939)* [The Empire of National Equalization: Nations and Nationalism in the Soviet Union (1923-1939)]. Kyiv. (In Ukrainian).

Medinskij V. R. (2023 a), Torkunov A. V. *Istoriia Rossii. 1914–1945 gody. Uchebnik. 10 klass. Bazovyj uroven'* [History of Russia. 1914-1945. Textbook. 10th grade. Basic level]. M.

Medinskij V. R. (2023 b), Torkunov A. V. *Istoriia Rossii. 1945 god – nachalo HHI veka. Uchebnik. 11 klass. Bazovyj uroven'* [Russian history. 1945 – beginning of the 21st century. Textbook. Grade 11. A basic level of]. M.

Nikolaiets K., 2011. Formuvannia internatsionalnykh pohliadiv v ukrainskomu suspilstvi druhoi polovyny 1960-kh – na pochatku 1990-kh rokiv: istoriografiiia [Formation of International Views in Ukrainian Society in the Second Half of the 1960s and Early 1990s: Historiography]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriia*. Vyp. 104, 37–39. (In Ukrainian).

Pavlii P. D., 1958. Dosiahnennia ukrainskoi radianskoi folklorystyky za sorok rokiv [Achievements of Ukrainian Soviet Folklore Studies in Forty Years]. *Narodna tvorchist ta etnografiiia*. № 3, 7–17. (In Ukrainian).

Santsevych A. V., 1964. Druzhba narodiv SRSR v pisliavoiennii ukrainskii radianskii istoriografii [Friendship of the Peoples of the USSR in Postwar Ukrainian Soviet Historiography]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4, 3–14. (In Ukrainian).

Spilna istoriia. Dialoh kultur: navch. Posibnyk [Shared history. Dialogue of cultures: education. Manual], 2013. Lviv. (In Ukrainian).

Turchenko F., 2011. Suchasne ukrainske istoriopysannia: podolannia kryzy? [Suchasne ukrainske istoriopysannia: podolannia kryzy?] *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*. Vyp. XXXI. Zaporizhzhia, 12–24. (In Ukrainian).

Turchenko F. H., 2016. Yak stvoriuvaiysia pershi pidruchnyky z istorii Ukrainy [How the first textbooks on the history of Ukraine were created]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*. Vyp. 45 (1). Zaporizhzhia, 177–191. (In Ukrainian).

Frasyniuk N. I., 2021. Kontsept, poniattia, znachennia u yikh vzaiemozviazku ta vzaiemodii [Concept, notion, meaning in their relationship and interaction]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnogo universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriiia: Filolohiia. Zhurnalistyka*. T. 32 (71), № 4 (2), 68–71. (In Ukrainian).

Fundamentalni mentalno-tsinnisni vidminnosti ukraintsiiv i rosiian yak pidgruntia yikh tsyvilizatsiinoho protystoiannia: kolektyvna monohrafiiia [Fundamental mental and value differences of Ukrainians and Russians as the basis of their civilizational confrontation: a collective monograph], 2023. Odesa. (In Ukrainian).